

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai IV

ŽMOGAUS PASAULIS
BALTŲ MITOLOGIJOJE IR
RELIGIJOJE

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai IV

**ŽMOGAUS PASAULIS
BALTŲ MITOLOGIJOJE IR
RELIGIJOJE**

PRANEŠIMŲ TEZĖS

2011 m. balandžio 8–9 d.
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Sudarė
RADVILĖ RACĖNAITĖ
DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Redaktorė
DANUTĖ GILASEVIČIENĖ

LILIJANA ASTRA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Sakralybė senojoje lietuvių kultūroje

Senajai lietuvių kultūrai ir savitai pasaulėjautai įvardyti vis dar sunku rasti adekvatų universalios ranga pavadinimą. Juo labiau kad ir alternatyvi sąvoka „pagoniškas“ dar ankstyvųjų viduramžių laikais įgijo pejoratyvinį atspalvį. Teorinė senosios lietuvių kultūrinės sąmonės analizė nėra visiškai išsilaikusi iš ankstesniais šimtmečiais ideologiškai atsiradusių gamtiškųjų stereotipų ar panteistinės krypties romantizmo, redukavusių išsirusią sakraliosios aksiologijos ir metafizikos klodus.

Senosios lietuvių kultūros ontinis lygmuo – tai mitų, simbolių, tikėjimų, apeigų bei papročių, moralinių vertybių, pasaulėjautos visuma ir gyvybingi kultūros pamatai, iš kurių bėgant amžiams išaugo savito kultūrinio tapatumo, institucijų ir infrastruktūros reiškiniai. Kartu ji tapo gelmine ir savita paradigmine epistema, susiejančia tolimųjų amžių jausmus, prasmes su šiuolaikinės lietuvių savimonės, tapatumo vertybėmis ir pažinimo principais.

Nors baltai (senieji lietuviai) dėl ypač nepalankių istorinių politinių sąlygų taip ir nespėjo įtvirtinti savojo rašto ir juolab palikti rašytinių šventųjų tekstų ar ritualų kanonų, tačiau pačioje lietuvių kalbos prigimtyje slypintys aksiologiniai kultūros komponentai – kategorijos, reflektuojančios sakralius senosios lietuvių kultūros reiškinius, taip pat pamatinės sąvokos, įvardijančios pasaulio kategorizacijos rezultatus, – neabejotinai reprezentuoja būtiškąjį tam tikrą daiktų ir reiškinių sąryšingumą, išsiskleidžiantį senojoje žodinėje kūryboje, paprotinėje veikloje, kur iki šiol yra išlikusių mito, tikėjimų, metafizinės patirties, pažinimo ir vertinimo elementų.

Senųjų lietuviškų mitų, šių universalių bazinių konstruktyvų pamatas – tai sakralūs egzistencijos lygmenys, magiškas mąstymas ir išskirtinai savita pasaulėjauta, pagal kuriuos buvo išgyvenama ir apmąstoma žmogaus būtis, šventosios gyvybės prigimtis ir visa plati archajiškoji baltiškojo Kosmoso tvarka, „nuo dangaus iki vandenų“, palaikanti pati save ir nuolat grįžtanti – atsinaujinanti. Senojoje baltiškoje kasdienybėje sakralus pasaulis gyvavo greta kasdieniškojo, o jų sandūroje skleidėsi – per sakralų žodį, veiksmą ir jų perdavą – savita metafizinė patirtis.

Baltiškoji metafizika – tai reflektuojama sakrali Visuotinybė, įvardyta ir atskirta kaip savarankiška būtis. Senojoje metafizinėje lietuvių kultūroje žmogiškoji esatis neatskiriamai susijusi su didžiosios paslapties pajauta, jos sakraliu transcendavimu ir išgyvenimu.

Lietuvių ir prūsų dievų galios ir galimi pavidalai

Šio pranešimo tikslas – pamėginti atsakyti į klausimą, ar lietuvių ir prūsų gentys turėjo dievų atvaizdus (status) ir kokio pavidalo tie jų atvaizdai galėjo būti. Problema nėra nauja. Mitologų, archeologų, kalbininkų ji daugiau ar mažiau jau gvilidenta. Minėtini T. Narbuto, J. I. Kraševskio, L. Kšivickio, M. Brenšteino, A. Bruknerio, P. Klimo, J. Basanavičiaus, P. Galaunės, A. Miežinskio, K. Būgos, J. Balio, R. Rimantienės, P. Dundulienės, M. Gimbutienės, V. Urbanavičiaus, G. Beresnevičiaus, D. Vaitkevičienės ir kitų tyrinėtojų pasisakymai, jų iškeltos hipotezės. Vis dėlto prie vienos nuomonės kol kas neprieita. Ypač prieštaringai iki šiol vertinta prielaida, kad lietuviai ir prūsai galėję turėti antropomorfinio pavidalo dievų stabų. Pripažįstantiems, kad tokių stabų būta, iš dalies pritrūksta svaresnių argumentų (ypač archeologinių radinių), o nepripažįstantiems yra keblu paneigti kai kurių rašytinių šaltinių pateikiamą informaciją.

Išsami V–XVII a. lietuvių ir prūsų gentims priskiriamų rašytinių šaltinių analizė, o iš dalies ir kalbos duomenys rodo, kad lietuvių ir prūsų gentys turėjo dievų atvaizdus. Tačiau informacija, kaip tie stabai atrodė, rašytiniuose šaltiniuose prieštaringa. Iš esmės tik XVI a. kronikos, kuriose aprašomi VI a. po Kr. įvykiai, liudija, jog stabai buvę antropomorfinio pavidalo. Visi kiti šaltiniai perteikia tik labai apibendrintą informaciją, teigiant, kad garbinti „dievaičiai“, „stabai“ iš „medžio, akmens ir iš kitko“, ir nenurodant, nedetalizuojant, kaip vienas ar kitas stabas, dievo atvaizdas atrodė.

Medžiagos, o sykiu ir argumentų trūkumas leidžia tik hipotetiškai teigti, kad antropomorfinio pavidalo stabai galbūt ir galėjo būti statomi, tačiau tik aukščiausiesiems dievams. Ir ne bet kur, o svarbiausiose, centrinėse šventvietėse. Lokaliuose, šeimyninėse šventvietėse „dievaičiai“, „stabai“ greičiausiai galėjo būti vadinami įvairūs objektai (akmenys, medžiai, gyvulių kaukolės ar kailiai ir t. t.), į kuriuos, atlikus tam tikras įšventinimo apeigas, įsikelia dieviškos galios.

Kaip pašventinama profaniška erdvė, kaip įkuriama šventvietė, altorius ir kaip toje šventovėje apsigyvena dievai, rodytų XVII a. pabaigoje Mato Pretorijus užrašytas pasakojimas. Teigiama, kad vaidila, norėdamas užmegzti ryšį su senaisiais dievais, turėdavo susirasti ypatingą medį, tada „tris dienas ir tris naktis pasninkauti ir šauktis savo dievo, kad šis persikeltų į tą medį ir jį laikytų vertu ateinantiems žmonėms čia pat per jį teikti pagalbą“. Jei per tris dienas

dievas neduodavo jokio ženklo, vaidila turėjo „eiti šalin ir po kelių dienų grįžti, dvi dienas pasninkauti ir melstis, jei ir tada dievas nenusileisdavo, turėdavo įsirežti į krūtinę, kad kraujas tekėtų, o jei ir tada dievas tyli, tai turėdavo atsinešti savo vaiko kraujo ir medį patepti, kad jis, dievas, skirtų jį savo būstu. Tada (jų nuomone) dievas tikrai įsikuriąs medyje ir turi būti aukojamos aukos, arba, kaip jis sako, atliekamos išskilmės“.

Šis M. Pretorijaus pasakojimas, nepaisant vėlyvo užrašymo, labai reikšmingas ir, regis, padeda išspręsti lietuvių ir prūsų dievų vaizdavimo (įsivaizdavimo?) problemą. Dievas šiuo konkrečiu atveju apsigyvena medyje (ąžuole) ir yra pasiekiamas per jį. Neatmestina tikimybė, kad toks medis ilgainiui galėjo būti ir kaip nors paženklinamas (plg. su Romovės ąžuolu), t. y. virsti stabu. Tokiu pat stabu greičiausiai galėjo būti ir akmuo, ant karties iškelta ožio, arklio, jaučio kaukolė, to paties M. Pretorijaus aprašytas ožio kailis su žolynais, „gyvulių kaulai“, t. y. kaukolės ant pastatų sienų, ir t. t.

Atsakymą į oponentų klausimą, kodėl neišliko senųjų lietuvių ir prūsų dievų atvaizdų, randame tuose pačiuose, t. y. šiame pranešime nagrinėjamuose, rašytiniuose šaltiniuose. Krikščionybės skelbėjai ir platintojai uoliai naikino visa, kas buvo susiję su senuoju tikėjimu. Antai Stanislovas Rostovskis perpasakoja vieną 1583 metų jėzuitų pranešimą: „Kai mūsų pamokslininkai pradėjo kovą prieš tokias apeigas, kai jie gyvulių kaulus ir kitus šio jų grubaus tikėjimo ženklus nuo adverijų ir sienų nuplėšdavo, juos kojomis mindžiodavo ir į laužą mesdavo <...>, tada šaukdavo pagony, kad jų šventenybės yra išniekinamos, kad jų mediniai, moliniai ir akmeniniai stabai bei įrankiai pražūna...“

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Nuo žąsies riedantis vanduo: įvaizdžio sklaida ir maginė semantika

Pranešime bus nagrinėjama keliasdešimt mažųjų žanrų tautosakos tekstų, kuriuose figūruoja tiriamasis įvaizdis. Pirmiausia populiarus lietuvių priežodis *kaip nuo žąsies vanduo* (nubėgo, nuriedėjo); užfiksuotas XIX a. viduryje, jis tebėra labai gyvybingas ir šiandien. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto sisteminėje Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekoje saugomi jo variantai pasižymi formos stabilumu. Kitaip yra lenkų kalboje. Fundamentiniame

lenkų patarlių ir priežodžių sąvade gerokai senesnės vartojimo tradicijos (nuo XVI a. II pusės) priežodžio *jak z gęsi woda* gausūs variantai sugrupuoti į keletą versijų; jose *żęsi* pakeičia ir kiti objektai, kartais labai netikėti. Intriguojančią *żęsies* „metamorfozę“ galima išsiaiškinti lyginant giminingų kalbų (rusų, baltarusių, ukrainiečių, čekų, slovakų ir t. t.) atitikmenis ir labiau išplėtotus panašius tekstus. Pastarųjų didelę įvairovę randame rusų kalboje – patarlių, situacinių posakių, užkeikimų, užkalbėjimų. Rusų kalba išlaikė ne tik sakralius užkalbėjimų tekstus, bet ir ritualo aprašymų.

Toliau pranešime bus kalbama apie baltų-slavų arealo užkalbėjimų tradicijos ypatumus: bendruosius magijos principus, užkalbėjimų tekstų struktūros ir poetikos būdingiausius bruožus, detaliau aptariant stereotipines frazes, jų migraciją. Užkalbėjimo esmę sudaro sintetinė teksto ir ritualo vienovė. Tačiau mitinei pasaulėjautai nykstant, kartais verbalinis užkalbėjimo komponentas atitrūksta nuo ritualo ir transformuojasi į kitus žanrus. Juose maginę sėmantiką ir išblėsusį tikėjimą tiesiogine žodžio galia paveikti ligą ilgai nei pakeičia humoristinis suvokimas ir vartojimas. Tokių patarlių ir situacinių posakių ryšį su archajiniais sakraliais tekstais išduoda jų žanrinei formai nebūdingi elementai. Juos aptarti bei atskleisti nagrinėtų tekstų tarpusavio sąsajas ir yra šio pranešimo tikslas.

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Žmogaus gimimas ir Žemyna

Žmogaus gimimas ir vardo jam suteikimas – viena iš situacijų praėjusių šimtmečių religingo žmogaus gyvenime, kai atlikinėti ritualai Žemynai, vienai ryškiausių senųjų lietuvių dievybių. Tai galėjo būti grindžiama tikėjimu, kad šioji deivė esanti gyvybės davėja ir palaikytoja, augimo skatintoja ne tik gamtos, bet ir žmonijos, kuri taip pat esanti gamtos dalis, pasaulyje. Žmogiškos būtybės, kaip gyvo žemės organizmo, egzistencija nuo seno asocijavosi su augalo gyvybinės veiklos ciklu. Galbūt todėl žmogaus gimties, brandos ir mirties misterijos buvo siejamos mitopoetinės sąmonės su visą žemišką gyvybę veikiančia dieviškos prigimties esybe – Žemyna, kuri buvo suvokiama kaip suasmenintoji žemė ir joje slypinti galia.

Keliamas klausimas, ar žemė, neišsenkamos gyvybės versmė, archajiniame pasaulėvaizdyje galėjo būti laikoma žmogiškos gyvybės radimosi vieta –

terpe, iš kurios kyla ši gyvybės forma. Tokia problema religijotyrininkų buvo keliami ir kvestionuojama dar XX a. pradžioje.

Apie žmogaus glaudų ryšį su žeme, jo žemišką kilmę byloja lietuvių ir kitų Europos tautų liaudies tikėjimai, aiškinantys vaiko atsiradimą. Komentuojant gimties reiškinių, šios tematikos folkloro naratyvuose pats fiziologinis faktas nutylimas, tik pažymima naujos gyvybės radimosi vieta. Tai siejama su vandens telkiniais, mišku, t. y. laukine gamta. Čia esą randamas kūdikis ir parnešamas į namus. Naujagimis, savo vidine esme būdamas artimas žemei, tik gimęs paguldomas ant jos, kaip kad ant savo tikrosios biologinės motinos, kad šioji Motina Žemė kosminiame lygmenyje „pripažintų“, „priglaustų“ savąjį žemiškąjį kūrinį ir suteiktų jam vegetacinės jėgos, jos kloduose glūdinčio gyvybingumo. Apie tai, kad žmogus, kaip tikėta, esąs chtoninių numinozinių galių dispozicijoje, galima spręsti ir iš to, kad gimus kūdikiui ar jį pakrikštijus būdavo aukojama (ne visada nurodant adresatą), o tie atnašaujami objektai užkasami žemėje (vištos kaulai, gaidžio galva) arba įmetami į vandenį (ožiukas). Mato Pretorijaus paliudyta, kad per gimtuves jo laikų nadruviai, sūduviai ir skalviai aukodavo Žemynai, nuliedami jai degtinės, dalyvaujant tose apeiginėse gėrynėse pribuvėjai, gimdyvei ir tėvui, kurie maldomis kreipdavęsi į šią deivę, prašydami jos globoti kūdikį. Libacijos Žemynai kartotos ir prieš krikštą, šį religinį aktą atliekant pribuvėjai ir kūmui. Tiesa, per gimtuves ir krikštynas, M. Pretorijaus pateikiamais duomenimis, galėjo būti šaukiamasi ne tik Žemynos, bet ir Laimės, kitais atvejais – Mergelės Marijos. Žemyna ir gimimo deivė Laimė buvo pagrindinės moteriškos dievybės, „budėdavusios“ naujos žmogiškos gyvybės radimosi metu.

JURGITA MACIJAUŠKAITĖ-BONDA

Šiuolaikinio dvasingumo ir kultūros tyrimų centras

Magiški maisto produktai ir stebuklingas gimimas pasakose

Buvo sykį žuvinykas, ir jis gaudė žuvis ir pagavo vieną žuviukę. Ir ta žuviukė prašosi jo, kad jis ją paleistų. Ale jis sako:

– Aš tave nepaleisiu.

Ir ta žuviukė sako:

– Tu mane nevalgyk, ir tu parnešk namo. Du šmotu duok šuniui, kitus du šmotu duok kumelei, kitus du šmotu duok savo pačiai.

Ir jis tep padarė: davė šuniui du šmotu, du kumelei, o du savo pačiai. Ir ta kalė atvedė du šuniukus, abudu kaip vienas, o kumelė atvedė du kumeliukus, abudu kaip vienas, o pati atvedė du vaikus, abudu kaip vienas. Ir tie vaikai auga, ir tie du šunys ir tie du kumeliukai (J. Basanavičius. *Lietuviškos pasakos įvairios*, t. I, V., 1993, p. 248, nr. 105).

Daugelyje lietuvių stebuklinių pasakų vaizduojama, kaip vienu ar kitu būdu herojai įgyvendina siekį susilaukti palikuonių. Jei kūdikis negimsta natūraliu būdu, tai jis atsiranda pasitelkus magiškus veiksmus. Kita vertus, nepaprastas gimimas pasakos veikėją išskiria ir idealizuoja. Edwinas Sidneyus Hartlandas dar XIX a. teisingai pastebėjo, kad po visą pasaulį paplitusiuose „pasakojimuose apie antgamtišką (angl. *supernatural*) gimimą“ nepaprastus žygdarbius atliekantis arba nepaprastomis savybėmis pasižymintys herojai būtinai būna gimę neįprastu būdu.

Pranešime bus nagrinėjami Bronislavos Kerbelytės *Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge* tipo 1.1.2.7. „Herojus kontaktuoja su naudinga personažu ar objektu“ pirmajai versijai priskiriami elementarieji siužetai (ES), kuriuose *motina / žmona, kumelė ir kalė suvalgo žuvį, kuri išskyla, įmetus į eketę raktus / suvalgo lydį / žuvį / uogą / žirnį / pipirą / obuolį / kiaušinį / ponas su pačia suvalgo du obuolius, o žieves – kumelė; gimsta stiprus sūnus / doyniai / trys stiprūs vaikai / sūnus ir kumeliukas / berniukas, kumeliukas ir šuniukas*. Šiuos ES gretinant su lietuvių bei kitų tautų papročiais, tikėjimais, kalbine medžiaga ir kitų žanrų tautosaka, bus gilinamasi į maisto produktų (žuvies, uogos, žirnio, pipiro, obuolio, kiaušinio) ir valgymo, kaip magišką galią turinčio veiksmo, semantinę interpretaciją.

IGNAS NARBUTAS

Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus

Maginė veikla senojoje lietuvininkų kultūroje

Pranešimas skirtas Mažosios Lietuvos XVIII–XIX a. lietuvių valstiečių maginės tradicijoms apžvelgti. Pasiremiant XIX–XX a. etnografinių ir tautosakos šaltinių duomenimis, mėginama sugrupuoti lietuvininkų kasdieninės maginės veiklos reiškinius. Magija visais laikais buvo naudojama siekiant tų tikslų, kurių žmogus nelabai gali pasiekti savo kasdieniu darbu. Neturint kitų paaiškinimų, daugybė įprasto gyvenimo reiškinių galėjo būti aiškinama kaip maginės veiklos rezultatas: ligos ar nevaisingumas buvo laikomi raganų kerais, su

kuriais buvo kovojama maginėmis priemonėmis. Seniesiems lietuvininkams maginė veikla buvo kasdienis jų gyvenimo palydovas, bet lietuviškų maginių apeigų aprašymai negausūs dėl aktyvaus krikščionybės skleidimo ir vokiečių kultūrinės tradicijos skverbimosi. Daugiausia duomenų turime apie prognostiką – likimo, meilės ir mirties, darbų sėkmės, vaisingumo ir derlingumo spėjimų iš įvairių ženklų ir kalendorinių švenčių burtus. Remiantis Hannso Bächtoldo-Stäubli tikėjimų (arba prietarų) klasifikacija, esamą medžiagą galima skirstyti į tokias grupes:

I. Prognostika – Nežinomo atskleidimas arba žvalgymas (omenys, orakulai, ženklai, pranašystės):

- Aktyvus (per žmogaus veiklą)
- Pasyvus (be žmogaus įsikišimo)

II. Apsauga nuo nelaimių arba nelaimių sukėlimas, atitinkamai laimės iššaukimas arba nukreipimas:

1. Priemonės objektų naudai:

- Apsauga nuo nelaimių
- Laimės iššaukimas

2. Priemonės prieš objektus:

- Nelaimių sukėlimas
- Laimės nukreipimas

Esami šaltiniai rodo, kad dauguma lietuvininkų praktikuotų maginių apeigų yra Europos valstiečių bendros tradicijos dalis ir tik kai kuriose iš jų galima įžvelgti ikikrikščioniškus tikėjimus. XVIII–XIX a. su magine veikla siejamų lietuvininkų tikėjimų tradicija atspindi lietuvininkų valstiečių tikėjimo sinkretiškumą.

ROLANDAS PETKEVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Velnias ir žmogus lietuvių etnopsichiatrijoje

Velnias – viena labiausiai tirtų lietuvių mitinių būtybių. Tarpukariu velnių ir Perkūno santykius nagrinėjo Jonas Balys, Norbertas Vėlius velniams skyrė monografiją *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis* (1987), šiuo klausimu domėjosi Gintaras Beresnevičius, Elvyra Usačiovaitė, kiti tyrinėtojai. Tačiau nors tyrimų ir daug, vienos nuomonės apie šios mitinės būtybės paveikslą,

funkcijas ir raišką nėra. To priežastis pirmiausia yra įvairūs velnių sferai priskiriami tautosakos siužetai, kurių įvairovė gali būti nulemta krikščionybės plitimui Europoje būdingos praktikos demonizuoti ištisas mitinių būtybių grupes, ilgainiui jas įvardijant bendru vietinės kilmės *velnių* terminu (angl. *devil*, vok. *Teufel* ir pan.). Todėl natūralu, kad kyla klausimų: ar galima kalbėti apie pirminę, seniesiems tikėjimams būdingą būtybę, vadintą Velnio vardu? Kuo ši būtybė skiriasi nuo kitų? Kiek jos samprata paveikta krikščioniškos mitologijos? Tyrimuose iki šiol išsiskiria du vyraujantys požiūriai. Pirma, J. Balys nustatė, kad 1) velniai yra artimi skandinavų mitologinėms būtybėms troliams ir 2) liaudyje dažnai tapatinami su numirėlių dvasiomis (kenkiančiu protėviu). Tuo tarpu N. Vėlius, vadovaudamasis V. Ivanovo ir V. Toporovo indoeuropiečių mitologijos teorijomis, velnius tapatino su slavų gyvulių globėju Volosu (rus. *Волос*) ir laikėsi požiūrio, kad tai demonizuota senoji pagoniška dievybė.

Pranešėjas šias teorijas gretina su iki šiol menkai mitologijos tyrimams panaudotais etnomedicinos, tiksliau – etnopsichiatrijos, duomenimis, nurodančiais ypatingą velnių vietą psichikos sutrikimų raidoje, o šios su liga susijusios būtybės yra artimos toms, kurias J. Balys įvardijo piktaisiais numirėliais. Tyrinėdamas kaimo bendruomenės proto negalios sampratą, pranešėjas pastebėjo, kad begyvenant įgytas sutrikusio proto asmens statusas dažnai yra socialinės, o ne biologinės kilmės ir nurodo asmenis, kuriems būdingos nevaldomos neigiamos emocinės būsenos (piktumas, pavydas, neapykanta) ar kitas deviantinis elgesys (bedieviškumas). Gyvas būdamas toks žmogus buvo tapatinamas su velniu, o po mirties pavirsdavo šia būtybe ir grįždavo kankinti gyvųjų. Viena žodžio „durnas“ reikšmių – piktas žmogus, o piktu tampa dėl piktųjų dvasių poveikio, *velnių širdin įleidęs*. Dėl to ir pačios neigiamos emocinės būsenos laikomos velnio raiška šioje tikrovėje. Tokia koncepcija būdinga daugeliui Eurazijos senųjų kultūrų su etnomedicina susijusiems tikėjimams ir veikiausiai yra ikikrikščioniškos kilmės. Laikantis šio modelio ir nagrinėjant velnių tautosakos siužetus, pranešėjui pavyko aptikti nemažą elementų, turinčių ryšį su konkrečiomis etnopsichiatrijos praktikomis bei sampratomis. Nors šios įžvalgos gana preliminaros, tačiau, pranešėjo manymu, jos yra perspektyvios ir teikia galimybę naujai įvertinti kai kurias lietuvių mitologijos teorijas, taip pat atrasti naujų jos elementų tarpusavio ryšių.

To dvaro ponas prie budavonininkų priklausęs: laisvųjų mūrininkų vaizdinys sakytinėje tautosakoje ir amžininkų raštuose (XIX a. pradžia–XX a. I pusė)

Pranešime aptariamas laisvųjų mūrininkų (masonų) vaizdinys sakytinėje tautosakoje. Kaip antrinis šaltinis pasitelkiami amžininkų, daugiausia lenkų bajorų, raštai ir moksliniai tyrinėjimai, kuriuose kaip keistenybės ar įdomybės paminimi ir liaudies tikėjimai apie masonus. Be to, šiuose leidiniuose ryškėja nuo pat masonų brolijos atsiradimo apie laisvuosius mūrininkus susidariusi išankstinė neigiama nuomonė, skatinusi masonų demonizavimą ne tik tradiciniame folklоре, bet ir moderniojoje kultūroje iki pat šių dienų.

Tokia nelygiavertė tyrimų medžiaga pasitelkta todėl, kad laisvųjų mūrininkų vaizdinį atspindintys folkloro šaltiniai nėra gausūs, taip pat labai nevienodas jų regioninis paplitimas. Antai iš mūsų rastų mitologinių sakmių šešiolika yra užrašyta Mažojoje Lietuvoje. Didžiosios Lietuvos valstiečių požiūrį į masonus teatspindi kelios mitologinės sakmės bei keli spausdintuose leidiniuose rasti tikėjimai, leidžiantys spėti ir lietuvių tautosakoje buvus masonų mitologizavimo tendencijų.

Turima medžiaga lėmė ir sąlygiškas chronologines tyrimo ribas. Mūsų minima XIX a. pradžia–XX a. I pusė reiškia ne nepertraukiamą laikotarpį, bet daugiau nurodo pradinę ir galutinę to laikotarpio, o drauge ir tiriamų duomenų chronologinę ribą, kur XIX a. pradžia priklauso masonų vaizdinį Didžiosios Lietuvos folklоре pristatanti medžiaga, o XIX a. pabaigai–XX a. I pusei – Mažosios Lietuvos mitologinė tautosaka apie masonus.

Pranešime mėginama glaustai apsvarstyti tokio tautosakos apie masonus nevienodo pasiskirstymo priežastis (tai skirtinga abiejuose regionuose veikusią masoniškų ložių istoriją, laike gerokai nutolusios priverstinio ložių uždraudimo datos, tautosakos rinkėjo vaidmuo ir kt.).

Masonai, arba laisvieji mūrininkai, yra viena iš seniausių istoriją turinčių pasaulietinių, paslapties saugojimo priesaika susietų vyrų brolijų, kuri etines ir dvasines vertybes, savęs pažinimo ir bendruomeniškumo principus išreiškia per simboliais ir alegorijomis paremtą ritualą. Pastaraisiais metais pasirodo vis naujų mokslinių tyrimų, skirtų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Mažosios Lietuvos masonų veiklai apžvelgti. Tačiau laisvųjų mūrininkų vaizdinys

tautosakoje iki šiol nebuvo tyrinėtas. Mažai tokio pobūdžio publikacijų ir užsienyje. Manytume, jog folklore vaizduojamus masonus galima priskirti prof. Norberto Vėliaus nagrinėtai vadinamųjų nepaprastų žmonių, kurie, kaip tikiama, turi antgamtinių savybių, kategorijai.

Pranešime aptariami liaudiški masonų pavadinimai: *parmazonas*, *budavonininkas*, *freimerė*, taip pat apibendrinamos masonams priskiriamos mitinės savybės, masonų ryšys su velniu ir artimumas mirties pasauliui. Aptariant pagrindinius sakmių apie masonus siužetus, išvelgiama ne tik panašumų su naratyvais apie kitus mitologinius personažus, bet ir randama savitumų.

Mėginant suprasti giliąsias priežastis, dėl kurių laisvieji mūrininkai virto „nepaprastais“, maginių galių turinčiais mitologinių sakmių personažais, pravartu pasitelkti „kito / svetimo“ mitologemą. Masonai, kaip uždara, paslaptinga, keistus ritualus atliekanti brolija, kuriai dažniausiai priklausė aukštesniųjų socialinių sluoksnių turtingi kitakalbiai asmenys, išties turėjo kelti ne tik susidomėjimą, bet ir nepasitikėjimą. Todėl suprantama, kad tokie daug kuo išsiskiriantys žmonės susilaukė dėmesio ir folklore.

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Indoeuropiečių „plati žemė“ remiantis vedų ir baltų tradicijomis

Vedose ir seniausioje iš jų, „Rigvedoje“, esama tokio vaizdinio kaip „plati žemė“. Tiek būdvardis „plati“, tiek daiktavardis „žemė“ čia gali būti išreikšti keliais skirtingais sinonimais, tarp kurių, beje, yra sudaiktavardėjęs, tiesiog žemės pavadinimu virtęs mot. g. būdvardis *pr̥th(i)vī* „plati“, atitinkantis vyr. g. *pr̥thū-* „platus“. Dažniausiai tad jis vartojamas kaip daiktavardis reikšme „žemė“, tačiau kai kuriuose kontekstuose tebėra išlaikęs savo senąją – būdvardžio reikšmę „plati“ – prasmę. Pavyzdžiui, RV I.67.5: „Tarsi Naujagimis jis žemę neša plačią“ (*ajā ná kṣām dādhāra pr̥thivīm*). Įsidėmėtinas šiuo atveju ir „žemė“ žymintis žodis *kṣām*, etimologiškai tiesiog atitinkantis lie. *žemė*, la. *zeme* ‘žemė’, sl. **zemja* ‘žemė’ bei kt.

Vedų *pr̥th(i)vī*, kaip žemės pavadinimas, be to, kartais pavartojamas su tos pat šaknies veiksmožodžiu *prath-* „plėsti(s)“. Pavyzdžiui, RV I.103.2, kalbant apie Indrą kosmogonijos kontekste: „Jis sutvėrė (sutūrėjo) žemę ir išplėtė.

Vadžra nudobęs (Vritrą), paleido lietus vandenį. / Jis angį nudobė...“ (*sá dhārayat pr̥thivīm papráthac ca vājreṇa hatvā nīr apaḥ sasarja / áhann áhim...*); panašiai RV II.15.2: „Jis sutvėrė žemę ir išplėtė...“ (*sá dhārayad pr̥thivīm papráthac ca...*) ir t. t. Šis būdvardis (> žemės pavadinimas) ir veiksmožodis tarpusavy sutinka taip pat, kaip atitinkami ide. šaknies skirtingo balsių kaitos laipsnio variantai **plēt-* / **plōt-* / **plāt-* ‘plėsti, plėstis; platus, išplėstas’, atspindimi atitinkamų lietuviškųjų (plg. *plēt-* / *plat-* / *plit-* ir kt.). Beje, vedų vyr. g. *pr̥thū-*s etimologiškai tiksliai atitinka lietuvių vyr. g. būdvardį *platus*, o vedų mot. g. *pr̥th(i)vī* – lietuvių mot. g. *plati* (< baltų **platūi* < ide. **pl̥təui*).

Taigi turime tiek statinį „plačios žemės“, tiek dinaminį „žemės plėtimo(si)“ vaizdinius. Šiaip jau atitinkami vaizdiniai žinomi daugelyje tradicijų, ir ne tik indoeuropiečių, bet mums šiuo atveju rūpi kai kurie itin tikslūs formalūs atitikmenys baltų – lietuvių ir latvių tautosakoje.

Pirmiausia, tai mįslės, kuriose išreikštas atitinkamas statinis „plačios žemės“ vaizdinys. Latvių: *Augsts tēvs, plata māte, traks dēls, akla meita* „Aukštas tėvas, plati motina, patrakęs sūnus, akla duktė“ = *debess, zeme, vējš, nakts* „dangus, žemė, vėjas, naktis“; *Plata māte, augsts tēvs* „Plati motina, aukštas tėvas“ = *debess un zeme* „dangus ir žemė“. Lietuvių: *Pati plati, pats dar platesnis, sūnus sukčius, duktė akla* = *žemė, dangus, vėjas, naktis* bei pan. Taigi turime formulę la. *plata zeme* ‘plati žemė’, lie. *plati žemė*, etimologiškai abiem dėmenimis atitinkančią vedų *pr̥th(i)vī kṣām* (formulė, beje, žinoma ir Irano arijams, o čia žemės pavadinimas jau ir skamba panašiau į baltiškąjį – tai „Avestos“ vns. gal. *zam pər̥p̥wīm* ‘žemė plačią’).

Negana to, baltų tradicijoje irgi išliko ne tik statinis „plačios žemės“ vaizdinys ir jį išreiškianti minėta kalbinė formulė, bet ir dinaminio žemės plėtimosi ar išplėtimo vaizdinys, nusakomas tos pat šaknies veiksmožodžiu lie. *plēsti* (*plėčia, plėtė*) arba *plėstis* (*plėčiasi, plėtėsi*) ir la. *plest* (*plešu, plėtu*) ‘plėsti’ arba *plesties* (paprastai III a. *plešas, plētās*) ‘plėstis’. Dinaminis vaizdinys išskyla, pavyzdžiui, kai kuriose kosmogoninėse sakmėse. Latvių: „Dievas pasėjo žemę (*zemi*) ir tarė: ‘Lai auga ir plečiasi (*plešas*), ir lai ant jos auga žolė!’“ ir t. t. Lietuvių: Velnias ant ką tik sutvertos salelės užmigęs Dievą nusprendė prigirdyti. *Nutvėręs jį miegantį, ėmė tempti prie kranto už kojų. Bet krantas vis tolyn ir tolyn slenka. Tada Velnias ėmė tempti priešingon pusėn į kitą krantą. Bet ir tasai tolo ir plėtėsi. Taip Velnias tąsė miegantį Dievą už kojų po salą ir pagaliau pastebėjo, kad sala jau nebe sala, o be galo be krašto didelis žemės plotas.*

Kadangi lietuvių daiktavardis *plōtas* yra tiesioginis veiksmožodžio *plēsti* (*plėčia, plėtė*) rezultatyvas, vienašaknis su būdvardžiu *platus*, tai posakis *žemės plotas* yra ne kas kita kaip tos pat apibendrintos formulės *žemė & plečiasi / plati* atmaina.

Taigi darosi neabejotinas kažkoks pirminis mitologinis motyvas apie „plečiamą(si) / plačią žemę“, bendras tiek vėdiškajai, tiek baltų tradicijoms. Negana to, vėdiškosios ir baltų tradicijų duomenys leidžia rekonstruoti indo-europietišką formulę **gʰdhem-* / **gʰdhom-* ‘žemė’ & **plēt-* / **plōt-* / **plat-* ‘plėsti(is); platus’, įkūnijančią šį pirminį mitologinį motyvą kalboje.

JURATĖ ŠLEKONYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Burtininkas pokštauja: „Žiūrėkit, anas komediantas per balkį lenda“

Norbertas Vėlius veikale *Mitinės lietuvių sakmių būtybės* (1977) išskyrė *burtininkų* kategoriją. Žodynuose burtininkas apibrėžiamas kaip asmuo, kuris „buria, burtais gydo, spėja ateitį, yra būrėjas, žavėtojas“ (LKŽe).

Pagal veiklos pobūdį burtininkai suskirstyti į dvi grupes: 1) burtininkus, kurie padeda žmonėms, ir 2) raganius, kurie kenkia. N. Vėliaus nuomone, „sakmėse ir tikėjimuose abi šios kategorijos taip sumišusios, jog neįmanoma jų atskirti“, t. y. tokie žmonės vienu atveju gali kenkti, o kitu – padėti.

Dėmesį patraukia vienas iš neigiamos burtininkų veiklos aspektų – pajaukimas, šaipymasis iš žmonių. Kaip pastebėta, tokiu atveju „burtininkai nesiekia žmogui pakenkti fiziškai, o tik nori jį pašiepti“, nors neretai toks pasišaipymas atneša žmogui ir nuostolių ar yra įžeidžiantis. Kaip tik apie šį burtininkų veiklos aspektą pranešime ir bus kalbama.

Senuosiuose rašytiniuose etnografijos šaltiniuose minimi raganiai, kerėtojai, pasižymintys specifiniais gebėjimais, žinojimu. Antai XVII a. II pusėje Matas Pretorijus paminėjo žolininkus (*Zolininkej*), kurie naudoja tam tikras žoles, su kuriomis išdarinėja keistus dalykus, pavyzdžiui, priverčia žmogų nesusitabdomai juoktis, sukelia vizijas sapnuose.

Pranešime remiamasi mitologinėmis sakmėmis apie burtininkus, kurie kaimo bendruomenės gyvenime reikšdavosi kaip pokštininkai. Šių naratyvų fiksavimo laikotarpis apima XIX a. pabaigą–XX a. vidurį. Į tokias sakmes dėmesį buvo atkreipęs Jonas Balys, leidinyje *Lietuvių mitologiškos sakmės* (1956) išskyręs jų grupę *Burtininkai išdarinėja pokštus*.

Šiose sakmėse burtininkas pasirodo kaip savotiškas juokdarys, komikas. Liaudyje jis vadintas *monininku*, *čėrauninku*, *šposininku*, *burtininku*. Šis asmuo,

liudininkų teigimu, gebėdavęs sukelti tokias realistines iliuzijas, kad žmonės lengvai įtikėdavę netikėtose ar nepageidaujamose vietose matantys vandenį, ugnį, nepaprastus vaizdus ir jautriai reaguodavę į susidariusią situaciją, kuri, kaip netrukus paaiškėdavę, būdavusi tik akių dūmimas ir žmonių apkvaivinimas, priverčiant juos minios akivaizdoje pasijusti nejaukiai. Burtininkas žmonių susibūrimo vietose šėliodavo padarydamas, kad netikėtai nukristų šokėjų drabužiai, įteigdamas žmones atlikti nereikalingus veiksmus ir tokiu būdu prisidaryti nuostolių.

Gilinantį į pokštaujančio burtininko, *monininko*, vaizdinį išryškėja gana trapi riba tarp magijos ir pramoginių triukų: transcendentiniai, paprasto žmogaus pažinimui nepavaldūs dalykai tampa išpūdingu reginiu žiūrinčiajam ar galimybė burtininkui pademonstruoti savo gebėjimus.

Pranešime analizuojama, kokie žmonės buvo pokštininkai, kada, kur ir kodėl pokštaudavo, koku būdu pokštai darydavo poveikį žmonėms.

INGRIDA ŠLEPAVIČIUTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Kito pasaulio būtybių pavidalai ir elgesys interneto folklore

Interneto folklore šiomis dienomis gausu įvairių pasakojimų ir tikėjimų apie žmogaus susidūrimus su paranormaliais, nesuprantamais reiškiniiais, kurie dažnai aiškinami kaip būtybių iš kito pasaulio apsireiškimai, susidūrimai su vaiduokliais ar įvairiomis dvasiomis. Galime teigti, kad žmonių sąmonėje dar gyvas tikėjimas greta įprastos kasdienybės gyvuojančiu pomirtiniu ar tiesiog dvasinių būtybių pasauliu.

Pranešimo objektas – interneto folklore fiksuojamų kito pasaulio būtybių (mirusiųjų vėlių, neaiškos kilmės vaiduoklių) pavidalai, raiškos būdai, jų elgesys gyvų žmonių ir įvairių pasaulio objektų atžvilgiu.

Tikslas – gretinant su tradicinio folkloro tekstais ir papročių medžiaga, bus mėginama išryškinti būdingą šiuolaikiniame interneto folklore fiksuojamų kito pasaulio būtybių pavidalų tradiciškumą ir kaitą modernių laikų fone.

Šiam tikslui pasiekti bus (1) gretinami tradicinės tautosakos ir šiuolaikinio internetinio folkloro vaizdiniai, (2) pasitelkiami šiuo metu žodinėje tradicijoje

fiksuojami pasakojimų apie susidūrimus su kito pasaulio būtybėmis tekstai, taip pat (3) nagrinėjama vaizdinė folklorinė medžiaga.

Metodika – komparatyvistinis šiuolaikinio folkloro tyrimas. Istoriniu lyginamuoju metodu bus gretinami genetiškai giminingi, tačiau skirtingiems laikotarpiams atstovaujančiuose tekstuose ir kitais raiškos būdais (nuotraukomis, filmukais) fiksuojami kito pasaulio būtybių pavidalai ir įsivaizdavimai.

Naėjumas. Nors šiuolaikinis folkloras susilaukia vis daugiau lietuvių ir užsienio mokslininkų dėmesio, o mitinės būtybės tradicinėje tautosakoje tirtos įvairiais aspektais, vaiduoklių ir kitų dvasinių būtybių išvaizda ir veikimo realiaame pasaulyje būdai interneto folklore – nauja, atskirai ir koncentruotai netirta tema.

Pranešime bus mėginama apibrėžti *vėlės, sielos, vaiduoklio* sąvokas: gretinama, kaip jas supranta šiuolaikinių istorijų, pasakojimų kūrėjai ar skleidėjai ir kaip šias būtybes viena nuo kitos skiria, apibrėžia mitologijos tyrinėtojai. Bus bandoma palyginti internete ir žodinėje tradicijoje gyvuojančių vaizdinių skirtumus bei panašumus, taip pat ieškoma jų ištakų ir paralelių senesniuose baltų religijos ir mitologijos tyrinėjimuose.

GIEDRĖ ŠMITIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

„Paukšte i vabala vėskun žėna, rek i unus veizieti“

Šis pranešimas skirtas pasaulėžiūrai, kurioje skirtumas tarp žmonių ir kitų gyvųjų būtybių nepalyginti mažesnis nei racionalioje Vakarų civilizacijoje, primiršusioje, kad žmogus ne tik gali rūpintis paties nuniokota ekosistema, bet ir yra lygiavertė jos dalis.

Įvardytos problematikos lauke apsiribojama vienu aspektu – žinojimu, kuris atskleidžiamas kaip vienijantis žmones ir kitas gyvas būtybes, nes būdingas tiek vieniems, tiek kitiems. Pats žinojimas, apimantis atmintį ir numatymą, atskleidžiamas kaip ne išrandamas, bet vienų kitiems perduodamas, vieniems iš kitų įgyjamas. Jis grindžiamas bendru buvimu, bendru gyvenamuoju pasauliu.

Pranešime remiamasi antropologiniais lauko tyrimais, permąstoma folklorinė gyvūnų ypatybės įvardijanti medžiaga. Tai, ką būtų galima interpretuoti kaip poetinės vaizduotės pasireiškimus, čia aiškinama kaip tarpkūniška pasaulio patirtis.

ELVYRA USAČIOVAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Baltų papročiai XIII a. Livonijos kronikų duomenimis

Henriko Latvio *Senoji Livonijos kronika* (1227) ir *Eiliiutoji Livonijos kronika* (1290) – pirminiai rašytiniai šaltiniai, liudijantys XIII a. baltų (lietuvių, žiemgalių, latgalių, kuršių) papročius. Kadangi kronikų objektas yra Kalavijuočių ordino karas prieš Livonijos gyventojus, šiuose veikaluose minimi baltiški papročiai taip pat daugiausia susiję su karo veiksmais. Įvairių kraštų istorikai sutaria, kad kronikose pateikti faktai yra tikri (išskyrus chronologijos trūkumą *Eiliiutojoje Livonijos kronikoje*), todėl ir duomenys apie baltų religiją turi būti autentiški. Bet ne visi jie susilaukė išsamaus tyrimo. Pranešimo tikslas kaip tik ir yra panagrinėti menkai nušviestą kronikų informaciją apie XIII a. baltų papročius. Iškeliama ir analizuojama trys klausimai:

1) Žmonių aukojimas religiniais tikslais. Gilinamasi tik į vieną tokių aukų formą – karo belaisvių skyrimą dievams, atsidėkojant už sėkmingą mūšį. Apie žmonių aukojimą ekstremaliomis sąlygomis jau buvo rašyta, tačiau tai daryta remiantis vėlesnių šaltinių medžiaga. Reikia pabrėžti, kad žmonių aukojimas būdingas ne vien baltų religijai. Tokios kruvinos aukos senovėje buvo paplitusios tarp įvairių pasaulio tautų, pavyzdžiui, jas praktikavo finikiečiai, aramėjai, meksikiečiai, japonai, graikai, romėnai, germanai, frankai, keltai, slavai.

2) Aptariamasis dar XIII a. viduryje lietuviams buvęs svarbus rankos padavimas priešui, sudarant su juo taikos sutartį. To nesilaikantįjį bausdavo mirtimi. Akivaizdus papročio juridinis pobūdis. Ieškant atitikmenų kitų tautų tradicijose paaiškėja, kad rankos paspaudimo gestas – indoeuropietiškos kilmės, pirmine prasme jis reiškė, kad ranką tiesiantis žmogus neturi ginklo, rodė to žmogaus draugiškumą.

3) Livonijos kronikose nurodomi tam tikri maginiai veiksmai bei burtai su ginklais: stojimas ant kalavijų, latviams ir lybiams patvirtinant abipusį išpaigojimą kovoti prieš vokiečius; ieties metimas į upę, demonstruojant lietuviams taikos nutraukimą su Ordino riteriais. Tai lyginama su ten pat nurodytu kaimynų lybių papročiu varyti žirgą, kad jis žengtų per ietį. Dėl geležies tvirtumo, gynybinės funkcijos ginklų panaudojimas burtuose susijęs su similine ir kontaktine magija. Daugelyje senųjų kultūrų (Indija, Kreta, Antikos pasaulis, Skandinavija ir kt.) ginklams, tarp jų iečiai ir kalavijui, būdavo suteikiama ne vien maginė galia, jie laikyti objektais, pasižyminčiais nepaprasta savi-vinga jėga, specialioje literatūroje vadinama *mana*.

Pinigai ir Perkūnas: vadinamojo ietgalio ir lygių galų kryžiaus atvaizdų ankstyvosiose lietuviškose monetose simbolikos klausimu

Seniausiomis lietuviškomis monetomis laikomos I tipo monetos, kurių averse iškaltas įrašas *ΠΕΥΑΤΒ* (gud. 'antspaudas'), o reverse pavaizduotas vadinamasis ietgalis su graikišku kryžiumi lygiais galais. Šios monetos dar vadinamos PEČAT tipo monetomis ir datuojamos XIV a. II puse.

Pranešime, naudojantis tautosakine, etnografinė, istorinė lietuvių ir kitų tautų medžiaga, mėginama pagrįsti dar 1990 metais jauno tyrinėtojo Andriaus Gedvilo išsakytą įžvalgą (L. Klimka, A. Gedvilas. Stulpai ir ritualas, *Mokslas ir gyvenimas*, 1990, Nr. 9, p. 10–12), kad šiose lietuviškose monetose iškalta ietgalio ir lygių kraštų kryžiaus kombinacija gali vaizduoti Perkūno stabo siluetą.

Tiek lietuviškai Perkūno, tiek kitų tautų griausmo dievo mitologemoms būdingas griausmavaldžio siejimas su strėlėmis, akmenimis ir kūju, taip pat šių atributų sakralizavimas. Šie griausmavaldžio įrankiai religinėje praktikoje dažnai patys vieni atstoja dievybę ir gali būti pagrindiniai jam skirtos šventvietės sakraliniai objektai. Antra vertus, žinoma tradicija statyti dievams skirtus stulpus arba stabus. Žinomi kaimyninių tautų stabų, kaip stilizuotų dievybių konstrukcijų, pavyzdžiai leidžia hipotezę, aiškinančią vadinamąjį ietgalį ir lygių kraštų kryžių kaip Perkūno stabo atvaizdą laikyti gana įtikiama. Tokia interpretacija atitiktų ir graikų, romėnų bei kitų tautų tradicijas senosiose monetose, be kita ko, vaizduoti dievybes ir jų atributus.

DAIVA VAITKEVIČIENĖ
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Laimės mainai: kūmystė baltų kultūroje

Baltų krikštytųjų papročiai ir tikėjimai teikia žinių apie ikikrikščionišką socialinę bei religinę sanklodą. Krikšto funkcijos samprata liaudies tikėjimuose išsina toli už krikščioniškosios koncepcijos. Sprendžiant iš lietuvių ir latvių

folkloro bei papročių, pagrindinė krikšto ir krikštytųjų paskirtis – nulemti laimingą kūdikio gyvenimą. Tai liudija daugybė faktų, pradedant nuo kūmų parinkimo ir baigiant laimės linkėjimais.

Esminė krikštytųjų socialinė institucija – kūmai. Kūmais galėjo būti ne bet kas, o tik atitinkamos socialinės kategorijos žmonės. XIX–XX a. pasiekusios socialinės charakteristikos pateikia net keletą koegzistuojančių socialinių modelių (pvz., kūdikio krikštatėviai turi būti giminės iš tėvo ir motinos pusės ir ne giminės tarpusavyje; nevedę ar netekėjusios; brandos apeigas praėję jaunuoliai ir kt.). Ne mažiau svarbi buvo ir mitinė kūmų charakteristika, akivaizdi nuostatoje, jog kūmai turi būti sėkmingi („dalingi“) žmonės, nes kūdikis „nusekąs“ į savo krikštatėvius. Kviečiant kūmus taip pat naudotas ir kiekybinis kriterijus – kviesta kuo daugiau kūmų porų (nuo keleto iki keliolikos porų), kad kūdikio laimė būtų kuo didesnė.

Tarp kūdikio ir krikštatėvių susiklosto ypatingi santykiai. Kūdikis perima savo krikštatėvių dalį, bet ir pastarieji patiria krikštavaikio mitinį poveikį. Manoma, kad ypač gerai yra kūmauti dalingo kūdikio krikštynose – tai atneša krikštatėviams laimę (atkreiptinas dėmesys į socialinės ir mitinės ideologijos išsiskyrimo atvejį: tikima, kad itin dalingi kūdikiai yra pavainikiai, todėl krikštyti tokius kūdikius laikoma naudinga kūmystėje, nors krikščionių bendruomenės požiūris į pavainikius yra neigiamas). Tarp vaiko ir jo krikšto tėvų susidaro ypatingi „laimės ryšiai“, ženklinantys dvasinę giminystę. Kadangi į krikštytųjų kūmų sąrašą siekiama įtraukti kuo daugiau žmonių, sukuriamas platus „laimės mainų“ tinklas. Pažymėtina, jog krikštavaikio giminystė su jo krikšto tėvais prilyginama kraujo ryšiams, todėl panaikinama giminystės per santuoką galimybė („kūmai su podėmis jokių būdu negali vesti ar tuoktis“).

Atskirą problematiką sudaro kūmų tarpusavio santykių ypatumai. Pranešime keliama prielaida, kad per krikštynas buvo atliekama ne tik socialinė ir mitinė kūdikio iniciacija, bet ir – jei kūmaujama pirmą kartą – krikštatėvių įvesdinimas į kūmus. Šią prielaidą pagrindžia iki XX a. pabaigos išlikusi nuostata, kad kūmu nebuvęs žmogus yra laikomas labai nelaimingu (šiam gyvenime ir po mirties). Taip pat manoma, kad toks žmogus yra „prie velnio uodegos pririštas“ („atrišimo“ veiksmas yra būdingas brandos apeigų elementas). Panašus neigiamas vertinimas taikomas ir netekėjusiųjų (nevedusiųjų), taip pat bevaikių atžvilgiu (manoma, kad jie neleidžiami į dangų, turį kentėti, klaidžioti tamsybėje ir pan.). Remiantis krikštytųjų apeigose gausiai išlikusiais erotiniais elementais ir papročiu kūmus krikštytųjų metu guldyti kartu, galima spėti, kad pirmoji kūmystė buvusi brandos apeiga, žyminti ribą, leidžiančią nuo tol turėti seksualinių ryšių, parodančių, kad mergina yra vaisinga ir galinti tekėti.

Ledas šiuolaikinėje lietuvių poezijoje: lingvistinis ir / ar mitologinis pėdsakas?

Aktyvioji ir pasyvioji klasės. Gerai žinoma, kad indoeuropiečių kalbose daiktavardžių skirstymas giminėmis yra paveldėtas iš senesnės binarinės *klasių* sistemos. Pirmajai klasei priklausė žodžiai, įvardijantys objektus, kurių skiriamasis bruožas – aktyvumas: žmonės (ir atskiros, judančios jų kūno dalys, pvz., rankos, kojos ir t. t.), gyvuliai, medžiai, ypač mezgantys vaisius, aktyviais laikyti kai kurie gamtos reiškiniai, siejami su konkrečiomis dievybėmis. Antrajai, pasyviųjų objektų, klasei priklauso kraštovaizdžio dalys: dangaus skliautas, kalnai, akmenys, vidiniai žmogaus kūno organai (širdis, kepenys ir t. t.). Tokioje sistemoje *ledas* priklauso pasyviųjų objektų klasei, nors šalia jo gali būti slankumą apibūdinantys veiksmažodžiai.

Vandens → ledo ambivalentiškumas. Dauguma mitologijos darbuose aprašomų vandens savybių pereina ir jo kietajai atmainai – ledui. Gintaras Beresnevičius vandenį apibūdina taip: „Pirmiausia – vanduo yra ambivalentiškas mitologinis elementas. Skaidrūs vandenys, šaltiniai, šventos upės ar ežerai laikyti šventais ir su jais tinkamai elgtasi. Bet yra ir *kiti vandenys*, kurie, atrodo, labiau susiję su žemutine pasaulėdaros bei panteono sfera, su pabaisišku velnio ir raganų pasauliu, su mirtimi ir t. t. Galimas dalykas, kad šventi vandenys ir buvo šventi bei skaidrūs visomis prasmėmis, o *visi kiti* – atviri velniškai sričiai.“ Neatmestina idėja, kad vandens ambivalentiškumas atsispindi ir *ledo* vaizdinyje poezijoje. Iš „gyvojo vandens“ atsiranda „gyvasis ledas“; antra vertus, *ledas* gali atskirti gyvųjų pasaulį nuo mirusiųjų karalystės.

Ledo enantioseminė ir jos atspindys poezijoje. Lie. *ledas* yra vienas sunkiausiai etimologizuojamų žodžių. Tos pačios šaknies žodžius turi ir latvių (*ledus*) bei prūsų (*ladiš*) kalbos, jis siejamas su air. *ladg* ‘sniegas’ ir netgi gr. *λίτος* ‘akmuo’, nors paprastai nurodoma, kad pastarasis gretinimas esąs labai abejotinas. Etimologijai aiškumo neprideda ir šio žodžio formos indoeuropiečių kalbose veikianti enantioseminė, kuria vadinamas žodžio gebėjimas turėti priešingų reikšmių. Vytautas Mažiulis, pritardamas Vladimirui Toporovui, nurodo, kad lie. *ledas* yra kilęs iš balt.-sl. **leda-* / **ledu-* ‘surišti, suleisti, sustandinti’; antra vertus, dėl enantioseminės aptinkamos reikšmės „atrišti, atleisti“. Ide. veiksmažodis **lēd-* / **lād* ‘surišti’ ↔ ‘atrišti’ yra formanto **-d-* išplėstas ide. veiksmažodis **lē-* / **lā-*. Iš šios formos baltų kalbose išsirutuliojusi forma **lē-* /

**lei-*, V. Mažiulio nuomone, buvo veikiamą fonetiškai ir semantiškai panašaus veiksmažodžio balt. **lei-* / **lēi-* ‘lieti’. Iš čia, galimas dalykas, yra kilusi visa aptariamojo veiksmažodžio reikšmių įvairovė. Taip atsiranda poetinė šaknų, žyminčių *ledą* ir *Lietuvą* (jei sutiktume su hidroniminiu vardo kilmės variantu), sąsaja. Poetinius vaizdinius (plg. S. Gedos *Lietuvos dar nėra nė vardo / Lietuva / Ledynus varto*) paremia ir lingvistika: ledas gali būti suprantamas kaip jėga, plg. sen. isl. iss ‘ledas’ su sen. indų *iṣ* ‘tvirtumas, jėga’: šiaurė senovėje laikyta žmonijos lopšiu, jėgos ir sveikatos simboliu.

Galima teigti, kad enantioseminė sukuria šio žodžio „poetinį foną“: kadan-gi žodis gali turėti tiek reikšmę „surišti, sustandinti“, tiek reikšmę „atrišti, atleisti“, abi reikšmės pakaitomis pavartojamos poezijoje: taip sukuriamas *ledo*, kaip medžiagos, iš kurios atsiranda pasaulis, pulsavimas.

Nors indoeuropiečių kalbose sąvoką „ledas“ įvardija kelios leksemos, semantinės paralelės lieka akivaizdžios, pavyzdžiui, vo. *das Eis* ‘ledas’ etimologų yra siejamas su het. *ishāi-* ‘sieti, rišti’, t. y. ledas suprantamas kaip „burtų surištas (susietas) vanduo“. Antra vertus, *ledas*, kaip ir vanduo, siejamas su pomirtiniu pasauliu, plg. A. Marčėno eilėraštį, kuriame minimas *Užmirštas, gūdus / nuniręs Vilnius. / Nojaus arka skiria / virš mūsų susikaupusius ledus*, plg. vo. *das Eis*, an. *ice*, siejamų su het. **ak-* ‘mirtis’, t. y. ledas suvokiamas kaip „miręs vanduo“.

JOLANTA ZABULYTĖ
Anykščių kultūros centras

Liaudies magija ir religiniai paminklai

Liaudies maginių praktikų ir religinių paminklų ryšių tema Lietuvoje nėra netyrinėta – tam tikrų momentų randame liaudies pamaldumui, liaudies medicinai, šventvietėms skirtose publikacijose (Balio Buračo, Vykinto Vaitkevičiaus, Ritos Balkutės, Nijolės Marcinkevičienės ir kt.). Šiame pranešime pagrindinis dėmesys skiriamas XIX a. pabaigos–XX a. lietuvių magijos praktikų ir religinių paminklų ryšiams atskleisti. Siekiant pateikti kuo išsamesnį aptariamą temą vaizdą, pasitelkiami ir istorinis bei tarptautinis kontekstai.

Yra įvairių magijos praktikų klasifikacijų, tačiau šiuo atveju jos aptiriamos remiantis konkrečiais motyvais. Didelę dalį liaudies magijos apeigų sudaro su vaisingumo ir sveikatos siekiu susiję tikslai, kuriuos galima įvardyti *gydomąja magija*; norint susilaukti vaikų ant kryžių (ir medžių) slapta rišamos

prijuostėlės (Dzūkija), statomi paminklai pakelėse (Žemaitija), prie kryžių slapta atliekamos vyrų apeigos (Aukštaitija, Biržai); siekiant išvengti vaikų mirčių taip pat rišamos prijuostėlės, statomi kryžiai kapinėse, ant Devintinių altorėlių kabinami rožiniai, atstatomi nugriuvę kryžiai. Panašūs veiksmai atliekami ir sergant vaikams ar šeimos nariui – Dzūkijoje rišamos prijuostėlės ant pakelių ir kapinių kryžių (Aukštaitijoje jos tampa padėkos už išgyjimą auka), Žemaitijoje paplitęs ir paprotys ant šventųjų skulptūrų rišti kaspinus, juosteles (aprišamos tos vietos, kurias skauda aukotojui); gydymui taip pat naudojami šventviečių kryžių, medžių gabaliukai, akmenėliai ir samanos nuo akmenų. Apsauginę paskirtį turi epidemijoms kelią užkertantys kryžkelių arba kaimų ribas žymintys mediniai karavykai, rečiau – paprastos formos kryžiai. *Meilės magijoje* kryžiai ir šventųjų skulptūros taip pat atlieka svarbų vaidmenį – norint ištekėti už mylimo vaikinio, prie jų meldžiamasi, kabinami galvos apdangalai, kaspina ir vainikai, kartais kryžiai tėvų statomi norint išvengti nepageidaujamos santuokos. Žinomi atvejai, kai kryžiai naudojami ir kerštui dėl meilės. Keršto aktams priklauso ir paminklai, pastatyti linkint pasiligojimo. Kita magijos sritis susijusi su siekiu įgyti antgamtinių galių – tai medžioklės sėkmei skirti burtai. Analogiškos gydomosios ir meilės magijos praktikos žinomos ir kitose šalyse.

Šios tradicijos ištakos siekia senesnius nei krikščioniškieji laikus – tai rodo rašytiniai šaltiniai, iki šiol išlikę stebuklingų galių turinčių šventųjų akmenų, medžių, versmių kultai, kurių ypatumai pritaikyti kryžiams ir koplytėlėms.